УДК 343.35-048.66(477) (091) “19/20”

Ярошенко М. О.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ПРОТИДІЯ КОРУПЦІЇ В СУДОВІЙ СИСТЕМІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Проаналізовано основні зміни в практиці протидії корупції на Наддніпрянській Україні в пореформений період. Розкрито типові прояви корупційних правопорушень у судовій системі підросійської України. Висвітлено юридичні механізми обмеження корупційних правопорушень.

Ключові слова: *корупція, хабарництво, судова система, інститут присяжних, Наддніпрянська Україна.*

Нові виклики перед Україною, які постали в умовах “Революції гідності”, значною мірою вимагають реформи судової системи нашої держави. Нагальність реформування судів, механізмів призначення суддів, знищення корупційних схем надзвичайно велика та актуалізується суспільними запитами. У зв’язку з цим доречно залучити історичний досвід для розв’язання подібних проблем із попередніх епох вітчизняної історії. З цього погляду досить показовим є пореформений період Російської імперії, протягом якого відбулись значні зміни в судовій системі, спрямовані на зменшення корупційних правопорушень. Ряд цих новацій не втрачає своєї актуальності і в наш час.

Попри значну актуальність, проблема запобігання корупції в судовій системі у вказаний період не знайшла достатнього висвітлення в науковій літературі. Серед останніх досліджень, які висвітлюють окремі аспекти протидії корупції в судовій системі пореформеної Росії, варто назвати праці Б. Волженкіна [1], О. Демічева [2], О. Кирпичникова [4], В. Молчанова [7], Є. Невмержицького [8]. Проте всебічне та комплексне дослідження, присвячене поставленій проблемі, відсутнє, що посилює актуальність даної розвідки.

Після скасування в Російській імперії 1861 р. кріпосного права та формального визнання рівності всіх перед законом і судом у країні особливо гостро відчувалась криза законності, яка полягала в неповазі до закону та повсякденному його порушенні, у тому числі високими посадовцями, місцевою адміністрацією, прокурорами та суддями, що ще більше поглиблювало кризу законності.

Існування старої судової системи після переходу російського суспільства від феодалізму до капіталізму, появи на ринку праці мільйонів особисто вільних селян було серйозним гальмівним чинником, що не відповідало потребам часу. Вона не забезпечувала рівності перед судом і законом, дотримання і захисту прав і свобод простих людей і характеризувалась корупцією, формалізмом, жорстокістю та іншими не сумісними зі справжнім правосуддям вадами, від яких страждали насамперед права і законні інтереси нижчих верств населення. До реформ у судах характерним явищем були “здирництво, тяганина, доноси, кормління було не зловживанням, а системою” [13, с. 35].

За такої системи справи вирішувались на користь представників привілейованих станів, а права та законні інтереси потерпілих та підсудних з числа селян та інших

нижчих станів ігнорувались або суттєво порушувались.

Беззаконня у сфері службових зловживань чинилось у судових установах Наддніпрянської України в дореформений період. Характерно, що такий стан справ розглядався як нормальне явище, і жодних заходів проти цього не вживалось. Наприклад, протягом більш ніж півтора року штаб-офіцер корпусу жандармів Полтавської губернії кожні півроку доносив про хабарництво голови палати цивільного суду Терещенка [6, с. 11].

Значним недоліком дореформеної судової системи була тяганина при розслідуванні та розгляді кримінальних справ. У звіті міністра юстиції за 1863 р. вказувалось, що до 1 січня 1864 р. з числа незакінчених справ перебувало в розгляді понад 20 років 561 справа, понад 15 років – 1466, більш 10 років – 6758 [13, с. 37].

Варто зазначити, що від тяганини, корупції, повсюдної неповаги до закону та щоденного його порушення високопоставленими чиновниками, місцевою адміністрацією та суддями страждали законні інтереси не лише нижчих верств, але й порядних представників урядових кіл і новосформованої буржуазії. Член Володимирського комітету І. Безобразов відзначав з цього приводу: "Правосуддя – це перша потреба життя громадського – майже не існує, бо суд вершиться переважно ціною грошей або впливів" [12, с. 18].

Основною причиною беззаконня, казенно-бюрократичного стилю, які панували напередодні судової реформи, була застаріла судова система, пристосована для захисту кріпосного права, підтримання кріпосницьких порядків. Для забезпечення цієї функції вирішальне значення мали такі фактори, які визначали антидемократичний, казенно-бюрократичний характер судової системи: 1) поєднання судової влади з виконавчою та законодавчою, наслідком чого стало те, що в судах панувала всесильна бюрократія, яка диктувала суддям вигідні їй, дворянам і високопоставленим чиновникам приговори; 2) становий характер судової системи, яка складалась з численних інстанцій, що сприяло безкарності злочинців з привілейованих станів, які завдяки своїм зв'язкам і грошам йшли від відповідальності навіть тоді, коли суд першої інстанції обґрунтовано визнавав їх винними, оскільки завжди можна було досягти вигідного їм рішення в наступних судових інстанціях, де засідали представники "свого" стану; 3) інквізиційне судочинство, засноване на теорії формальних доказів. Вирок можна було винести на основі зізнання підсудного, яке вважалось "найкращим свідченням всього світу". Негативні наслідки застосування теорії формальних доказів полягали не лише в тому, що на суд покладався обов'язок "схиляти" підсудного до зізнання, але й у тому, що ця теорія "створювала кримінальний суд, безсильний у ряді випадків покарати дійсно винного, але й достатньо могутній, щоб розбити особисте життя людини…" [2, с. 231].

Для нейтралізації дії вказаних чинників, які зумовлювали продажність, несправедливість, формалізм, тяганину та інші вади старого суду, були підготовлені та затверджені царем до осені 1862 р. основні положення Судової реформи. Сутність їх полягала в повному відділенні судової влади від виконавчої та законодавчої; в установленні єдиного безстанового суду; в обмеженні кількості інстанцій; у запровадженні у здійсненні правосуддя народного елементу; у введенні інституту мирових суддів; у заміні розшукового порядку процесу порядком змагальним з дорученням звинувачення органам прокурорського нагляду, а захисту – стану

присяжних повірених; у скасуванні формальної системи доказів; у встановленні гласності та усності процесу [13, с. 59].

Судова реформа 1864 р., яка була однією з найпослідовніших у Російській імперії, дозволила створити цілковито нову юридичну систему, формально незалежну від адміністративної влади. Колишній становий, залежний від адміністрації суд замінювався судом, який базувався на демократичних принципах (змагальності, гласності, рівності усіх перед законом, права звинуваченого на захист та ін.). Запроваджувалася система позастанових судових установ двох типів – мирові й загальні суди.

Мировий суд став найчисельнішою судовою установою. Він розглядав дрібні кримінальні й цивільні справи. Його першою інстанцією був одноособовий суд дільничного мирового судді або суд почесного (що працював безоплатно) мирового судді. Мирові судді обиралися на три роки земськими зборами або міськими думами з осіб, які мали вищу або середню освіту, відповідний віковий і службовий ценз. Установлювався також високий майновий ценз (15 тис. крб.), винятками були тільки відставні офіцери. Апеляційною інстанцією був з'їзд мирових суддів [13, с. 81].

Система загальних судових органів складалася з окружних судів та судових палат. Окружні суди створювались у складі призначуваних голови, його товариша (заступника) і членів суду. У першій інстанції вони розглядали основну масу цивільних і кримінальних справ. Кримінальні розглядалися трьома суддями. Попереднє слідство здійснювали судові слідчі.

Центральною ланкою судової реформи стало запровадження 20 листопада 1864 р. суду присяжних, який був покликаний забезпечити для всіх народів Росії "суд швидкий, правдивий, милостивий та рівний", створити судову владу з належною самостійністю та утвердити в народі повагу до закону [3, с. 179]. У розгляді справ, де підсудним загрожували покарання, пов'язані з позбавленням чи обмеженням громадянських прав, обов'язковою була участь присяжних засідателів. В імперії суд присяжних розглядав до трьох чвертей кримінальних справ. До списків присяжних, які складалися земствами й міськими думами та затверджувалися губернаторами, згідно із законом могли включатися російські піддані віком від 25 до 70 років, що жили в повіті не менше 2-х років. Винятки становили злочинці, неспроможні боржники, сліпі, глухі, німі, божевільні, особи духовного звання, військові, вчителі народних шкіл і жінки [3, с. 179].

Однією з головних причин запровадження суду присяжних як центральної ланки судової реформи 1864 р. стало те, що складна процесуальна форма суду присяжних містить процесуальні механізми, які ускладнюють можливість корупції та безладу в судочинстві. Цьому сприяє перш за все поділ суду на дві колегії, які діють самостійно в межах своєї компетенції – колегію присяжних засідателів (12 присяжних) і колегію професійних суддів (нині складається з одного професійного судді – головуючого). У компетенцію колегії присяжних засідателів входить рішення питання про фактичний бік справи та винності (чи доведено, що була вчинена дія, у якій звинувачується підсудний; чи доведено, що це діяння вчинив підсудний; чи винний підсудний у скоєнні цього діяння), а також питання про те, чи заслуговує підсудний "милості". Колегія професійних суддів вирішує всі питання юридичного характеру: про виключення з судового розгляду недопустимих доказів, про кваліфікацію злочину,

покарання винного тощо. Головуючий суддя керує судовою процедурою, організовує судочинство на основі змагальності та рівноправності сторін [2, с. 232].

Уся найбільш складна та тонка робота з доведення винності та невинності підсудного проводиться обвинувачем і захисником.

Найбільша перевага такої форми судочинства полягає в тому, що в суді присяжних навіть позбавлені будь-якої самостійності колишні народні засідателі, яких у народі називали "кивалами", "пішаками в руках судді", опинившись у колегії присяжних засідателів, набувають у народному суді (суді шефенів) незалежність і суддівську гідність [2, с. 232].

Ця метаморфоза пояснюється тим, що при поділі суду на дві незалежні одна від одної колегії самостійність присяжних не пригнічується не лише авторитетом судді-професіонала, але й зовнішнім впливом. Зацікавлені чиновники та приватні особи не можуть чинити тиск на винесення вердикту з питань винності, оскільки, по-перше, заздалегідь не буває відомий конкретний склад присяжних за певною справою; по-друге, під час самого процесу присяжні відгороджуються головуючим та законом від сторонніх впливів; по-третє, кримінально-процесуальний закон гарантує таємницю наради присяжних при винесенні вердикту, їм забороняється оприлюднювати висловлені під час наради судження. За цих умовах присяжні могли керуватись власною совістю. Водночас така система прийнятна і для судді-професіонала, оскільки вона допомагає йому неупереджено виконувати власні обов'язки.

Про важливе значення суду присяжних для вирішення вказаних завдань судової реформи 1864 р. свідчить те, що Російська імперія не відмовилась від його фінансування навіть під час Першої світової війни, коли її економіка була напівзруйнована.

Отже, потреба запровадження суду присяжних була зумовлена скасуванням кріпосного права, переходом від феодалізму до капіталізму, лібералізацією російського суспільства. Запровадження суду присяжних було центральною ланкою судової реформи 1864 р., оскільки завдяки розмежуванню функцій між присяжними засідателями та професійними суддями, а також іншим особливостям складної процесуальної форми суду присяжних функціонування цієї форми судочинства сприяло вирішенню таких завдань: формуванню в Російській імперії самостійної судової влади; демократизації та гуманізації судової системи, викоріненню в ній корупції, жорстокості, формалізму, тяганини, нерівності перед законом і судом; викоріненню серед слідчих, прокурорів, адвокатів і суддів казенно-бюрократичного ставлення до прав людини, чиновницького та поліцейського менталітету. Специфічною рисою суду присяжних є поділ суддів на дві колегії: народних представників, які вирішують питання "факту", та професіоналів, які вирішують "питання права". Обидві можуть виправдати підсудного. Така ситуація робить більш широким простір і для незаконних способів впливу на суддів.

Законодавець середини XIX ст. (до судової реформи 1864 р. у Росії не існувало суду присяжних) передбачав можливість корупції суддів "громадської совісті" та превентивно вводив у Судові статути 1864 р. положення про порядок розгляду такого роду злочинів. Так, ст. 1073 Статуту кримінального судочинства 1864 р. визначала, що присяжні засідателі за порушення їх обов'язків передаються суду Судової палати [9]. Як зазначав авторитетний юрист кінця XIX – початку XX ст. М. Розін, "за 15 років з

1879 по 1892 р., протягом яких присяжними вирішено було 208 000 справ, тобто фігурувало 208 000 складів присяжних було осуджено судовими палатами за хабарництво 29 присяжних, тобто 0,0012% всієї їхньої кількості, яка виступала за цей час" [10, с. 22]. Цифри, на перший погляд, не є значними, проте слід враховувати, що мова йде лише про осуджених засідателів, але ж не всі корумповані підсудні-присяжні були осуджені: чиюсь провину не змогли довести, когось виправдали з метою підтримання авторитету суду присяжних як соціально-правового інституту тощо. Далеко не всі справи були доведені до суду. Зрештою, значна частина фактів корупції виявилась просто невідомою слідчим органам. Крім того, юрист М. Розін писав про 208 тис. складів присяжних, але як свідчать матеріали, за сесію, яка тривала 10-20 днів, кожний з присутніх присяжних засідателів брав участь у розгляді приблизно 10-15 справ [10, с. 26-28]. Отже, засуджені хабарники-присяжні брали участь у розгляді понад 400 справ, що немало для 15-річного періоду.

У випадках, про які писав М. Розін, мова йшла про прямий підкуп присяжних. Крім того, достатньо поширеним явищем був підкуп непрямий. Справа в тому, що до 1917 р. в суді присяжних народні представники не одержували винагороди за свою роботу, а компенсація транспортних витрат і видача "добових" грошей стали видаватись лише з 1913 р. Таким чином, виконання присяжної повинності ставало обтяжливим з фінансової точки зору. Особливо це стосувалось селян, які змушені були за власний рахунок їхати в місто, де проходили засідання окружного суду, винаймати житло та харчуватись на час сесії. На практиці чисельними були випадки, коли селяни-присяжні не мали змоги утримувати себе під час виклику до суду та змушені були найматися на дрібні роботи (зокрема, розпилювання дров тощо) або просити милостиню [11, с. 152]. Особливо важко було селянам влітку, оскільки відсутність удома була особливо затратною, тому багато хто з бідних присяжних, "не маючи засобів, дуже часто змушені ковтати суху корку хліба, взяту з дому або дану кимось у місті з жалості" [11, с. 154]. У такій ситуації часто траплялись випадки, коли родичі підсудних давали таким присяжним нічліг та їжу, створюючи в них щодо себе певні обов'язки. Оскільки складу злочину в цих діях не було, то, якщо такі обставини ставали відомими суду, головуючий або розпускав колегію, або відстороняв від виконання обов'язків щодо конкретної справи певних засідателів.

Проте в судах Наддніпрянської України мали місце корупційні правопорушення іншого змісту. Достатньо типовим стала кримінальна справа 1890 р. в Одесі, яка отримала назву "Вінницька". Вона мала 11 епізодів обвинувачення, у яких переконливо доводилась провина голови Вінницького з'їзду мирових суддів Волкова, судового пристава Іванова та діловода Луценка. Так, Волков отримав хабарі по 500 карбованців, гарантуючи вирішення справи на користь хабародавців. Брали забарі його підлеглі Іванов і Луценко [13, с. 128-129].

Траплялись і корупційні правопорушення більшого масштабу. Так, у травні 1895 р. товариш міністра внутрішніх справ, керівник імперської поліції повідомив міністру юстиції та генерал-прокурору Російської імперії М. Муравйову достовірні факти про витік інформації із структурного підрозділу прокурора Одеської судової палати. Було встановлено, що в січні 1895 р. відбулися обшуки в Одесі на вул. Базарній, у будинку Бикова в робітників П. Аніконова та Т. Конюшина, які підозрювались у революційній агітації та інших протиправних діях. Як стало відомо

слідству, вони передавали дані за кордон, де діяли російські соціал-демократичні угрупування. Так, у Лондоні "Фонд вільної російської преси" в одному з "Листків" опублікував висновки прокурора Одеської судової палати щодо витоку інформації [14, арк. 1].

Міністр юстиції М. Муравйов дав вказівку терміново провести необхідне дізнання щодо факту витоку інформації та встановлення осіб, що скоїли цей державний злочин, що мав міжнародний резонанс. Прокурор Одеської судової палати доручив цю справу товаришу прокурора Одеської судової палати, статському раднику Поллану. У процесі дізнання було встановлено службовців, які мали доступ до прокурорських документів. Звинувачення було висунуто Л. Юшкевичу та М. Курилову, які працювали писарями канцелярії Одеської судової палати [14, арк. 9-11]. У ході слідства було встановлено, що одеські революціонери, враховуючи фінансові труднощі М. Курилова, схилили його до співробітництва. У свою чергу М. Курилов за фінансову винагороду запропонував Л. Юшкевичу скопіювати прокурорські документи [14, арк. 22]. Невдовзі ці документи були передані з корисних мотивів особам, що вели антиурядову роботу.

Справа дійшла до імператора Миколи II, який наказав М. Курилову та Л. Юшкевичу відбути термін покарання в одиночній камері Санкт-Петербурзької в'язниці. Однак протягом півроку обидва порушники були амністовані [15, с. 164].

Отже, протидія корупції в пореформеній Росії в судах загальної юрисдикції значно посилилась. Імператор та вищі органи влади всіляко сприяли запобіганню корупційним правопорушенням. Варто відзначити, що в запровадження суду присяжних та нових судових статутів знизили зловживання в судовій системі як Росії в цілому, так і Наддніпрянської України зокрема.

Перспективою подальшого дослідження є вивчення протидії корупційним правопорушенням у мирових судах Російської імперії та порівняння їх форм і методів із судами загальної юрисдикції.

В и к о р и с т а н і д ж е р е л а :

1. *Волженкин Б. В*. Коррупция / Б. В. Волженкин. – СПб. : [б.и.], 1998. – 43 с.
2. *Демичев А. А.* Проблема коррупции присяжных заседателей: поиск путей решения: Власть и право / А. А. Демичев // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского: Власть и право. – Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 2003, Вып. 2 (7). – С. 230-233.
3. *Качур Р. П.* Ретроспективний огляд становлення суду присяжних в Україні / Р. П. Качур // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. – 2013. – Вип. 10. – С. 178-181.
4. *Кирпичников А. И.* Взятка и коррупция в России / А. И. Кирпичников. – Спб. : Альфа, 1997. – 350 с.
5. *Костин Ю. В*. Особенности развития уголовного права Российской империи в XIX в. / Ю. В. Костин // История государства и права. – 2010. – № 7. – С. 22-25.
6. *Куракин А. В.* История предупреждения и пресечения коррупции в системе органов государственной службы Российской империи / А. В. Куракин // История государства и права. – 2003. – № 3. – С. 9-15.
7. *Молчанов В. Б.* Корупція як соціальний чинник добробуту імперської адміністрації у підросійській Україні в XIX – на початку XX ст. / В. Б. Молчанов. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – 113 с.
8. *Невмержицький Є. В.* Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії. / Є. В. Невмержицький. – К. : КНТ, 2008. – 364 с.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – № 41476. – Ст. 1073.

10. *Розин Н. Н.* О суде присяжных / Н. Н. Розин. – СПб. : Лань, 2003. – 35 с.
11. *Тимофеев Н. П.* Суд присяжных в России. Судебные очерки Н. П. Тимофеев. – М. : Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1881. – 639 с.
12. *Устинова А. В.* Создание института присяжных заседателей в 1864 году как условие формирования гражданского общества и правового государства в Российской Федерации / А. В. Устинова // Актуальные проблемы права: материалы III междунар. науч. конф. (г. Москва, ноябрь 2014 г.). – М. : Буки-Веди, 2014. – С. 17-19.
13. *Щербина П. Ф.* Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. – Львов : Высшая школа, 1974. – 190 с.
14. Центральний державний архів в м. Києві, ф. 419, оп. 1, спр. 2242, 83 арк.
15. *Ярошенко М. А.* Противодействие коррупции органами Министерства юстиции Российской империи (конец XIX века) и современность / М. А. Ярошенко // Гуманитарные науки и модернизация правовой системы государства: российский и зарубежный опыт: труды II Международной научно-практической конференции / под. редакцией Г. Б. Гридневой, А. Б. Дидикина. – Новосибирск, 2013. – С. 162-167.

Ярошенко М. А. Противодействие коррупции в судебной системе Приднепровской Украины во второй XIX – в начале XX в.

Проанализированы основные изменения в практике противодействия коррупции на Приднепровской Украине в пореформенный период. Раскрыты типичные проявления коррупционных правонарушений в судебной системе подроссийской Украины. Освещены юридические механизмы ограничения коррупционных правонарушений.

Ключевые слова: *коррупция, взяточничество, судебная система, институт присяжных, Приднепровская Украина.*

Yaroshenko M. Y. Fight corruption in judicial system of Dnieper Ukraine in the second half of 19th – at the beginning of 20th century.

The main changes in the practice of corruption resistance on Dnieper Ukraine in the Post-reform period are analyzed. The typical displays of corruptive offences in the judicial system of Under-Russian Ukraine are shown. The legal measures of restriction of corruption are found out.

Key words*: corruption, bribery, judicial system, institution of jurymen, Dnieper Ukraine.*

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 342.2 “19”

Деркачова Н. О.
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ ЗА М. Ф. ВЛАДИМИРСЬКИМ-БУДАНОВИМ

У статті розкрито і проаналізовано погляди видатного науковця-юриста М. Ф. Владимирського-Буданована щодо виникнення та становлення держави на підставі “земської теорії”.

Ключові слова*: Михайло Флегантович Владимирський-Буданов, Київська Русь, держава, слов’янське право, литовсько-руське право, “земська теорія”, вотчина, територія, нація.*